

печением, целью реализации которых является достижение эффективной, оптимальной занятости трудоспособного населения в регионе (или в национальных масштабах) в сочетании с необходимой социальной поддержкой безработных.

В программе содержится обзор ситуации на рынке труда и анализ факторов, влияющих на динамику занятости, прогноз развития рынка труда и занятости, цели и программные задания, предусмотрена координация усилий заинтересованных органов управления, ведомств и организаций. По охвату территории и уровню принятия решений (разработки, утверждения и ответственности за реализацию может быть: федеральной; региональной, районной и городской.

Важнейшим инструментом регулирования рынка труда остается применение целевых комплексных программ. Типы и назначения программ производны от таких факторов, как анализ результатов социально-экономического состояния в регионах, сравнительная оценка остроты проблем на рынке труда России или региона.

Институциональная структура государственной политики регулирования рынка труда позволяет:

– показывает соотношение объективного и субъективного при выработке

управленческих решений,

– содержит в себе набор возможных управленческих альтернатив в виде инструментов государственной политики,

– выстроить логическую последовательность действий при выработке направлений государственной политики и программных мероприятий на определенный период.

Литература

1. Вольчик В. В. Институционализм: вторичность нового мифа? (возможности и пределы институциональной экономики // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т.1. – №1. – С. 126-134.

2. Вольчик В.В. Эффективность рыночного процесса и эволюция институтов // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – 2002. – №4. – С. 43-50

3. Норт Д. Пять тезисов об институциональных изменениях // Квартальный бюллетень клуба экономистов. – Минск: Пропилен, 2000. Вып. 4.

4. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. – М., 1995.

Статья поступила в редакцию 10.01.2006

**Є.В. МІШЕНІН, д.е.н., професор,
Р.П. КОСОДІЙ, к.е.н., доцент,
Сумський національний аграрний університет**

ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНИХ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Сьогодні доходи більшості українських сільських домогосподарств визначаються прибутковістю агровиробництва, циклічність і мінливість якої транслюється у коливання параметрів споживання з огляду на обмежені можливості використання заощаджень і кредитів для задоволення своїх потреб. Небажання фінансових посередників надавати послуги в сільській місцевості пов'язується із значними трансакційними витратами і високим ступенем

ризиків більшості клієнтів. Таким чином, очевидно є необхідність здійснення певних інституційних інновацій, спрямованих на забезпечення селян усталеними фінансовими послугами у сфері мобілізації заощаджень, кредитування і страхування з метою стабілізації їх доходів і споживання.

Базуючись на результатах досліджень Л. Михайлової [2], К. Гоффа, Дж. Стіглітца [8], Т. Беслі, Д. Пірса та ін-

© Є.В. Мішенін, Р.П. Косодій, 2006

ших вчених і спеціалістів (зокрема, Світового банку [5; 11]) у сфері розвитку сільських фінансів [1-13], а також з огляду на необхідність їх адаптації до українських умов, маємо за мету вивчення можливостей застосування життєздатних моделей розвитку фінансових відносин у сільській місцевості України, а також дослідження ефектів покращення доступу до фінансових послуг у плані підвищення рівня економічної безпеки сільських домогосподарств, для чого доцільно проаналізувати їх існуючі і потенційні потреби у таких послугах. І хоча замість окремих фінансових послуг селяни можуть використовувати так звані буферні запаси (тобто активи, які можуть бути ліквідовані у випадку дефіциту поточних доходів, – худоба, продовольство, готівка тощо), такі неформальні заощадження зазнають ризиків хвороб, псування, крадіжки, знецінювання тощо [5, 11]. Деякою мірою заміниками фінансових послуг можуть також виступати людський і соціальний капітали, акумуляція яких вимагає здійснення певних інвестицій, зокрема в освіту та особисті відносини.

Як відомо, до недавнього часу основна увага держави зосереджувалася на сприянні розвитку сільського господарства шляхом його пільгового кредитування [3]. В Україні сільські території традиційно пов'язуються з агровиробництвом, тоді як розвинені країни характеризуються інтегрованим сільським розвитком, що відображає комплексні зв'язки і взаємодії сільських економік [4]. З огляду на загальносвітові тенденції зменшення важливості аграрного сектора, сьогодні вже не залишається жодних сумнівів у тому, що концепція сільського розвитку є набагато ширшою порівняно з концепцією аграрного розвитку. Політика інтегрованого сільського розвитку змінила традиційний погляд на критичну важливість аграрного сектора – як результат, багато вчених вбачають сильнішу причинну обумовленість саме у напрямку від сільського розвитку до аграрного сектора, а не навпаки (при цьому сільське господарство часто розглядається як “залишковий” сектор економіки, на

який впливають параметри регіонального розвитку) [1]. Такі погляди є прямо протилежними надмірному зосередженню на проблемах аграрного сектора з ігноруванням його зв'язків з іншими галузями сільської економіки (як це мало місце до недавнього часу в Україні).

Неефективність програм кредитування аграрного сектора поставила під сумнів їх доцільність. Стало очевидним, що обмежений доступ селян до фінансових інститутів перетворився на основний бар'єр для успішного, інноваційно орієнтованого сільського розвитку. На наш погляд, для покращення ситуації необхідно, перш за все, відійти від стандартного підходу до надання фінансових послуг сільським домогосподарствам, в рамках якого ігнорується їх попит на фінансові продукти, спрямовані на поліпшення споживання, отримання освіти і т.п., що з іншого боку можна розглядати як інвестиції в людський капітал. Зазначимо, що сьогодні ці потреби задовольняються, в основному, неформальними фінансовими посередниками.

Взагалі, покращення економічної безпеки сільських домогосподарств через доступ до відповідних фінансових інститутів пов'язується з можливістю отримання фінансових, матеріальних і людських ресурсів, необхідних для генерування доходів. Пропонуючи доступні і усталені послуги, фінансові установи можуть відігравати значну роль у покращенні економічної безпеки селян в рамках надання виробничих і споживчих кредитів або ж ефективних схем менеджменту індивідуальних і локальних коваріантних ризиків.

На нашу думку, одним із пріоритетних напрямків інвестицій сільських домогосподарств має стати людський капітал, що передбачає використання кредитів для покращення харчування, побутових умов, освіти тощо [2]. Крім того, доступ до фінансових послуг може збільшити потенціал домогосподарств у сфері ризик-менеджменту, уможливівши інвестиції у більш ризиковані несільськогосподарські активи і проекти [9]. Отже, можна сказати, що для сільських домогосподарств межі між споживанням та інвестиціями є нечіт-

кими, оскільки покращення побутових умов і освітнього рівня є основною передумовою підвищення продуктивності і доходів селян (особливо з огляду на те, що сімейна праця залишається найважливішим фактором виробництва). У цьому зв'язку ми вважаємо, що споживчі позики сільському населенню з рівнем життя нижче певної межі слід розглядати як позики на формування людського капіталу, виплата яких здійснюватиметься з майбутніх доходів від нього. Як правило, чим біднішим є домогосподарство, тим більше у нього стимулів інвестувати саме у власний людський капітал, а не в земельні або матеріальні активи [13].

Ми вважаємо, що у найближчому майбутньому найбільш доходними будуть два типи інвестицій в людей: розвиток регіональних лідерів і підготовка працівників для нових економічних умов. При цьому зростатиме роль лідерів, які цінують важливість формування регіональних партнерств як інгредієнтів економічних стратегій. Звідси, сільські регіони, які інвестуватимуть у підготовку таких лідерів, отримуватимуть значні дивіденди. На жаль, кваліфікація основної маси українських селян не відповідає сучасному потенціалу соціально-економічного зростання, оскільки їх підготовка здійснювалася ще в умовах планової економіки.

Взагалі, інтерес до несільськогосподарського сектора визначається його потенціалом щодо підвищення рівня життя в сільській місцевості з огляду на його ефекти у плані продуктивності і зайнятості. У найближчій перспективі частка доходу від несільськогосподарської діяльності у доходах домогосподарств збільшуватиметься, що сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки, підвищенню доходів, покращенню конкурентоспроможності і продуктивності аграрного сектора. Світовий досвід показує, що активність фінансових установ у плані надання відповідних послуг селянам визначається, як правило, ступенем диверсифікованості сільських економік і доходів їх потенційних клієнтів. При цьому малозаселені території, особливо якщо вони залежать від декількох осно-

вних видів агровиробництва, вважаються занадто ризикованими з огляду на високі транзакційні витрати, цінові і кліматичні ризики, обмеження у плані застави [6, 7].

Очевидно, що стратегія покращення доступу до фінансових послуг у сільській місцевості взагалі різко контрастує з політикою кредитування сільського господарства, що спричинила певний дисбаланс у сільському розвитку. Взагалі, основна ідея сільського розвитку полягає в тому, що він має відбуватися на регіональній, а не секторній основі. На нашу думку, політику сільського розвитку можна вважати логічною трансформацією аграрної політики, що віддаляється від заходів матеріально-технічного забезпечення і фінансової підтримки агровиробництва у напрямку до більш широкого спектра соціально-економічних та екологічних орієнтирів сільського розвитку.

Навіть незважаючи на те, що основна маса селян працює в аграрному секторі, заходи щодо його підтримки є, як правило, контрпродуктивними, оскільки вони заважають диверсифікації економічної активності сільських домогосподарств. Застосування традиційного підходу не призвело до значного підвищення доходів селян і зменшення їх бідності – натомість, соціально-економічні проблеми часто загострювались. На нашу думку, основними причинами відсутності ефективної політики сільського розвитку в Україні є використання несистемного підходу до вирішення відповідних питань, а також обмежена теоретична і фактична база для аналізу проблем сільських територій (адже до цього дана тема часто ігнорувалася економістами). Як результат, сприйняття проблем села вченими і політиками часто є викривленим, оскільки до недавнього часу дослідження пов'язувалися, в основному, з аграрним сектором, що значно обмежувало їх цінність для сільської економіки взагалі. Крім того, основна увага Міністерства аграрної політики (як основного замовника цих досліджень) зосереджувалася на великих агропідприємствах, тоді як потреби домогосподарств часто ігнорувалися.

Таким чином, політика домінуючої

підтримки сільського господарства (порівняно з іншими секторами сільської економіки) навряд чи може бути реалізована за розумних витрат для суспільства. Крім того, існує висока вірогідність нецільового використання коштів, спроби попередження якого спричинятимуть додаткові витрати для позичальників і кредиторів. Взагалі, традиційний підхід до сільського сподарського кредитування зосереджується на його обсязі, а не якості. Як результат, даний підхід значно обмежив перспективи довгострокового зростання у даному секторі, ігноруючи можливості диверсифікації ризику фінансових установ та їх клієнтів. Отже, однією з передумов розширення спектра фінансових послуг для сільських домогосподарств є формування ефективного фінансового ринку з мінімальним державним втручанням, оскільки воно часто зосереджується на симптомах проблеми, а не способах її вирішення. У свою чергу, розробка стратегії розвитку фінансових ринків передбачає пошук шляхів вирішення відповідних проблем, зокрема це стосується високих ризиків і трансакційних витрат.

Через обмежені можливості мінімізації ризиків, пов'язаних із кредитуванням сільських позичальників (внаслідок відсутності ефективних інструментів ризик-менеджменту, зокрема застави), фінансові установи часто відмовляють їм у наданні кредитів. Зазначимо, що розробці ефективних механізмів дотримання селянами своїх кредитних зобов'язань також заважає проблема асиметричності інформації, що значно ускладнює оцінку кредитоспроможності і моніторинг використання позик [8]. Очевидно, що зазначені особливості інституційного середовища сільської місцевості, разом з низькими рівнями життя і просторовою розосередженістю більшості домогосподарств, а також сезонністю їх доходів, спричиняють високі трансакційні витрати як для самих фінансових установ, так і для їх клієнтів.

На нашу думку, необхідно відійти від традиційних технологій кредитування, які спричиняють високі трансакційні витрати кредиторів і позичальників. У цьому

плані одним із перспективних напрямків є використання заміників традиційних предметів застави – нематеріальних активів, які мають певну внутрішню цінність, – репутація, соціальний капітал тощо. Отже, персонал фінансових установ має володіти відповідними інноваційними методами оцінки кредитоспроможності і ризикованості окремих сільських позичальників. У той же час стимули для впровадження інноваційних фінансових продуктів є мінімальними через відсутність правових, інституційних і економічних передумов. Взагалі, фінансові інновації поділяються на [10]:

- інновації у фінансових системах, які пов'язані із змінами у фінансовій системі в цілому, а тому впливають на всіх її учасників. Типовими прикладами є створення нових фінансових організацій, зміни у правовому і регуляторному середовищі;
- інновації у фінансових інститутах, які належать до змін у структурі, організації і правовій формі інституту. Інновації у фінансових інститутах часто спрямовані на подолання правових і економічних обмежень щодо поширення фінансових послуг на певні ринкові сегменти, у т.ч. на селян;
- інновації у процесах, які зосереджуються на покращенні організації і пропозиції послуг певної фінансової установи;
- інновації у фінансових продуктах, тобто нові або модифіковані фінансові продукти, які до цього не існували на ринку або значно відрізняються від існуючих продуктів.

Зазначені різновиди інновацій є важливими при оцінці впливу фінансових установ на економічну безпеку сільських домогосподарств. Так, системні інновації сприятимуть інтеграції фінансових ринків, тоді як інституційні інновації можуть покращити доступність послуг для селян. Що стосується інновацій у процесах, то вони спрямовані на зменшення витрат і підвищення ефективності фінансової установи, у той час як продуктові інновації покращують її орієнтацію на потреби клієнтів.

Проте сьогодні фінансові установи знаходяться у не вигідному конкурентному

становищі порівняно з неформальними фінансовими посередниками (родичами, сусідами і друзями), які через географічну і соціально-економічну близькість мають переваги у плані інформації і трансакційних витрат. Неформальні посередники часто є першими, до кого звертаються сільські домогосподарства у разі виникнення фінансових потреб, особливо якщо вони стосуються фінансування споживчих видатків. Оскільки такі трансакції здійснюються, як правило, без застави і нарахування відсотків, то по суті їх можна віднести до схем неформального соціального страхування. Усталеність такого процесу забезпечується очевидними вигодами для кредитора (право на взаємні зобов'язання у майбутньому, відсутність необхідності детальної оцінки кредитоспроможності) і позичальника (швидке отримання необхідного фінансування, мінімальні трансакційні витрати, простота умов угоди). Ризик неповернення позики є незначним, оскільки кредитор надає кошти лише особам, які входять у його соціальну мережу, що міні-

мізує короткострокові вигоди відмови від виплати позики порівняно з довгостроковим вирашем у плані можливості майбутніх запозичень.

Взагалі, основними передумовами покращення надання фінансових послуг селянам є підвищення загального рівня доходності їх економічної активності, зменшення відповідних ризиків, розвиток інформаційної інфраструктури, усунення різноманітних інституційних і правових бар'єрів, встановлення зв'язків між формальними і неформальними фінансовими посередниками. Основні орієнтири якісно нового погляду на надання фінансових послуг сільським позичальникам – підвищення доходів і зменшення бідності – не відхиляються від цілей традиційного підходу, проте існують значні відмінності у стратегіях і методологіях їх досягнення [12]. Новий підхід передбачає обмежену, ринково орієнтовану роль держави, спрямовану на оптимізацію ринкової ефективності (табл. 1).

Таблиця 1

Стратегії розвитку сектора фінансових послуг для сільських клієнтів

Традиційний підхід	Новий підхід
Робочі гіпотези	
Ефективний сільський розвиток вимагає регульованих товарних і фінансових ринків (контроль продовольчих цін, відсоткових ставок тощо). Агровиробники не здатні сплачувати ринкові відсоткові ставки. Основною передумовою економічного зростання і підвищення доходів у сільській місцевості є доступ до пільгових кредитів.	Ефективний сільський розвиток вимагає підвищення конкуренції на товарних і фінансових ринках. Агровиробники та інші сільські підприємці можуть сплачувати ринкові відсоткові ставки. Основною передумовою економічного зростання і підвищення доходів у сільській місцевості є доступ до несубсидованих кредитів.
Роль держави	
Безпосереднє втручання у кредитування аграрного сектора.	Мінімізація прямого втручання у кредитування аграрного сектора, формування ефективних фінансових ринків.

Ефективність фінансових ринків визначається: чистими економічними вигодами, які вони створюють для своїх суб'єктів (зокрема, у плані згладжування мінливості в структурах їх доходів і спо-

живання); ступенем сегментації; розміром спреду між кредитними і депозитними ставками для аналогічних клієнтів (спред може відображати як витрати фінансового посередника, так і свідчити про зловжи-

вання ринковою владою). Серед основних бар'єрів розвитку ефективних фінансових ринків у сільській місцевості виділяють макроекономічну нестабільність. Так, на початку 1980-х рр. високі реальні відсоткові ставки у Сполучених Штатах спричинили масові банкрутства фермерів, а також кризу системи сільськогосподарського кредитування [11]. Ринкові викривлення, зокрема розбалансовані обмінні курси, можуть призвести до неефективного розміщення ресурсів, що є шкідливим для фінансових ринків у сільській місцевості – за інших незмінних умов чим вищою є премія

чорного ринку за зарубіжну валюту, тим нижчою є доходність сільськогосподарських інвестицій. Взагалі, ефективні фінансові ринки спрямовуватимуть кредитні ресурси у сфері їх найбільш продуктивного використання. У рамках нового підходу, при ідентифікації певного ринкового провалу держава має визначити шляхи його ефективного усунення на основі аналізу “витрати – вигоди”. При цьому втручання має безпосередньо спрямовуватися на усунення причини ринкового провалу, а не на пом'якшення його проявів (як це має місце при традиційному підході) (табл. 2).

Таблица 2

Орієнтація традиційного і нового підходів до розвитку фінансових послуг у сільській місцевості

Традиційний підхід	Новий підхід
<p>Другорядність розвитку соціально-економічної інфраструктури і людського капіталу;</p> <p>використання субсидованих відсоткових ставок як компенсаційного механізму основними бенефіціарами субсидій є агропідприємства, тоді як інші сектори і сільські домогосподарства мають обмежений доступ до фінансових послуг;</p> <p>залежність від бюджетного фінансування;</p> <p>фінансові установи не є незалежними щодо вибору більшості операційних рішень, зокрема щодо кредитних ставок, вартості боргових коштів тощо;</p> <p>обмеженість конкуренції, відсутність стимулів до підвищення ефективності, фінансові установи часто розглядаються лише як розпорядники пільгових коштів;</p> <p>відсутність фінансової дисципліни, незадовільна ситуація з погашенням позик;</p> <p>відсутність належної мотивації персоналу фінансових установ, що спричиняє його низьку продуктивність;</p> <p>ефективність фінансових установ оцінюється в рамках традиційних фінансових коефіцієнтів прибутковості (доходність власного капіталу і активів), при цьому ігнорується вартість субсидій</p>	<p>Пріоритетність розвитку соціально-економічної інфраструктури і людського капіталу;</p> <p>використання ринкових відсоткових ставок як розподільного механізму;</p> <p>суб'єкти сільської економіки мають рівноправний доступ до фінансових послуг;</p> <p>залежність від ефективності менеджменту фінансових установ;</p> <p>фінансові установи є вільними у плані впровадження ефективних операційних методів;</p> <p>фінансовим установам забезпечуються рівні правила гри і стимули до підвищення ефективності;</p> <p>стимулюється фінансова дисципліна, незадовільний стан із погашенням позик вважається неприпустимим;</p> <p>персонал фінансових установ мотивується за допомогою різноманітних систем стимулів;</p> <p>ефективність фінансових установ оцінюється в рамках кількості цільових клієнтів і фінансової стійкості, що вимірюється залежністю від субсидій</p>

Висновки. Однією з основних проблем у сфері надання фінансових послуг

сільським домогосподарствам є забезпечення активної участі у цьому процесі всіх

зацікавлених осіб, чому сприятимуть: залучення селян у розвиток фінансових відносин через їх участь у різноманітних групах самопомогі, мережах і неурядових організаціях; координація заходів щодо забезпечення інтегрального підходу до розвитку ефективної фінансової системи на національному рівні; забезпечення міжнародного діалогу з метою дослідження інноваційних підходів до надання фінансових послуг сільському населенню, а також участі у відповідних міжнародних проєктах. При цьому очевидно, що жодна програма розвитку фінансових послуг для селян не буде усталеною без відповідної державної стратегії та її ефективного менеджменту, оскільки відсутність політичної волі і неспроможність сформувати адекватне середовище не сприятимуть досягненню поставлених цілей, у т.ч. концентрації капіталу сільських територій, що полягає у створенні механізмів мобілізації заощаджень селян з метою їх подальшого реінвестування в їх регіоні. Можна очікувати, що багато постачальників капіталу погодяться на такі інвестиції, якщо вони спрямовуватимуться на покращення економічних перспектив регіону (з огляду на те, що сільське населення є сильно прив'язаним до місця свого проживання). Таким чином, шляхи мобілізації капіталу на сільських територіях (при цьому держава відіграватиме роль катализатора цих процесів) можуть стати предметом подальших досліджень.

Література

1. Замятіна Н.В. Проблеми забезпечення інтегрованого сільського розвитку в Україні // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія "Фінанси і кредит". – №1. – 2005. – С. 319-326.
2. Михайлова Л.І. Економічні основи формування людського капіталу в АПК. – Суми: Видавництво "Довкілля", 2003. – 326 с.
3. Пиріг Г.І. Генезис кредитних відносин в сільському господарстві // Економіка АПК. – 2004. – №2. – С. 64-69.
4. Baldock, D., J. Dwyer, P. Lowe, J.-E. Petersen and N. Ward (2001). Development: Towards A Sustainable Integrated Rural Policy in Europe. Synthesis Report, WWF. – P. 13-25.
5. Besley, T. (1994). How do market failures justify interventions in rural financial markets? World Bank Research Observer 9. – P. 27-47.
6. Demirguc-Kunt, A. and R. Levine (2004). Financial Structure and Economic Growth: a cross-country comparison of banks, markets and development. MIT Press: Cambridge MA, USA. – P. 9-17.
7. Gonzalez-Vega, C. (2003). Lessons for rural finance from microfinance revolution. Wenner Mark, Javier Alvarado, and Francisco Galarza (eds.) (2003). Promising Practices in Rural Finance: Experiences from Latin America and the Caribbean. Washington D.C.: Inter-American Development Bank. – P. 20-39.
8. Hoff, K. and J. Stiglitz (1990). Imperfect information and rural credit markets: puzzles and policy perspectives. World Bank Economic Review 4(3). – P. 235-250.
9. Kostov, P. and J. Lingard (2001). Rural Development and Risk Management. Working Paper 65, Center for Rural Economy, Department of Agricultural Economics and Food Marketing, University of Newcastle. – P. 12-19.
10. Pearce, D. (2003). Rural Finance Innovation Case Study. Buyer and supplier credit to farmers: do donors have a role to play? Paper presented at Broadening Access and Strengthening Input market Systems. Collaborative Research Support programme (BASIS-CRSP) Conference on Paving the Way Forward for Rural Finance, 2-4 June 2003, Washington DC, USA. – 12 p.
11. World Bank (2004). Investments in Rural Finance for Agriculture. Agriculture Investment Sourcebook, Chapter 7 by D. Pearce, A. Goodland and A. Mulder. World Bank: Washington DC, USA. – P. 34-57.
12. Yaron, J., M. Benjamin and G. Piprek (1997). Rural finance: issues, design and best practices. Environmentally and Socially Sustainable Development (ESSD) Studies and Monographs Series 14. World Bank: Washington DC, USA. – P. 12-19.
13. Zeller, M., and M. Sharma (1998). Rural Finance, Food Security, and Poverty Alleviation: Supporting Institutional Innovation Through Public Policy. Food Policy Report. 1998. International Food Policy Research Institute (IFPRI) publication, Washington, USA. – P. 29-45.

Статья поступила в редакцию 16.01.2006